

Вікторія КОВТУНЕНКО

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ В УКРАЇНІ

Визначено функції середнього класу. Наголошено на провідній ролі держави в сприянні формуванню середнього класу. Проаналізовано основні проблеми формування середнього класу.

Процеси ринкової трансформації неминуче супроводжуються стратифікаційними перетвореннями, створенням якісно нової класової структури суспільства, актуалізуючи при цьому проблеми формування середнього класу. Успішність ринкових реформ та макроекономічної політики в цілому залежить від соціально-економічної діяльності середнього класу як ефективного господарюючого суб'єкта й соціального фактора, який безпосередньо впливає на всі рівні трансформаційних процесів. З розвитком цього інституту пов'язують становлення ринкових відносин, здійснення демократичних перетворень і формування громадянського суспільства. Тому, найважливіше завдання економічних реформ - створення держави середнього класу.

Інтерес до вивчення середнього класу в Україні спостерігається лише в останні десять років. Основна увага науковців і практиків привернута до вивчення проблем рівня життя населення, зокрема поширення бідності та процесів маргіналізації населення. Серед досліджень цього плану слід відмітити роботи В.Мандибури, Е.Лібанової, Ю.Саєнка, Н.Харченка, В.Новикова, Д. Богині та ін.

Стійкість суспільної системи залежить від двох основних параметрів: рівня життя більшості населення і ступеня диференціації доходів. У розвинутих країнах основну частину населення складає середній клас, який має високий рівень життя, а диференціація доходів 20 % найбільш багатих і 20 % найбільш бідних не перевищує 10 разів.

В процесі переходу України до ринкових відносин відбулися значні соціальні зрушення, які були викликані перерозподілом власності, ступенем реалізації прав і свобод суб'єктами економічної діяльності та їх участю в управлінні економікою. Найсуттєвішими соціально-економічними наслідками цих зрушень стало падіння рівня життя населення і різке розшарування його за доходами. У 2000 р. різниця в доходах 10 % найбагатших і 10 % найбідніших верств населення України становила 13 разів, тобто децильний коефіцієнт, що є співвідношенням у рівнях заробітної плати 10% високооплачуваних категорій персоналу і 10% низькооплачуваних. У 2006 р. дана різниця на думку експертів становить 16% [1].

На думку Е.М. Лібанової, сьогодні в Україні 10% населення концентрує 40 % доходів, три чверті яких мають кримінальне походження. Це додаткове свідчення про необхідність не тільки вдосконалення методології і методики дослідження рівня життя населення, законодавчого затвердження основних соціальних стандартів, розробки і реалізації програм подолання бідності, але і програм формування середнього класу в країні. Для цього важливо дослідити в методологічному плані чинники, умови і етапи формування середнього класу, його функції в соціально-економічному, політичному, технологічному і духовному розвитку суспільства. В контексті цих проблем необхідно також оцінити "стартовий ресурс" для початку процесу його створення та визначити характерні особливості для України порівняно з аналогічними процесами в інших країнах протягом тривалого періоду. Методологічно середній клас як суспільне явище доцільно досліджувати і з позицій його ролі в соціально-економічному розвитку суспільства [2].

В першу чергу, середній клас у будь-якому суспільстві виступає чинником політичної і соціально-економічної стабільності. Його представники, маючи високий рівень життя, не схильні до радикальних змін суспільної системи та перерозподілу власності.

Середній клас є також і основним економічним чинником, оскільки майновий стан переважної більшості його представників створюється їхньою працею і складається з трудових доходів. Разом з тим саме середній клас є основним платником податків, джерелом надходжень коштів до бюджету країни, чим сприяє розв'язанню багатьох соціальних проблем.

Будучи потужним споживачем матеріальних і духовних благ, середній клас впливає на загальний розвиток економіки країни, забезпечуючи ефективний споживчий попит і таким чином стимулюючи виробництво. При цьому він виконує функцію каталізатора зростання індустрії споживчого сектора економіки на основі підвищення стандартів споживання і вимог до якості товарів та послуг.

Високий рівень задоволення матеріальних потреб середнього класу стає передумовою подальшого неперервного професійно-кваліфікаційного розвитку, нагромадження знань і підвищення якості людського капіталу як основного виробничого ресурсу, роль якого зростає по мірі переходу до інформаційних технологій. Середній клас, з одного боку, робить суспільство стабільним, а з другого - стимулює всі форми мобільності працівників (в тому числі і соціальну) на мікро- і на макрорівнях.

Оскільки для середнього класу реально можливими стають заощадження, то він у розвинутому суспільстві стає потужним інвестором національної економіки. Особливо важливою характеристикою і функцією середнього класу є його значний мотиваційний потенціал як у сфері найманої праці, так і в сфері підприємництва та бізнесу.

Таким чином, враховуючи зазначені функції, можна вважати, що середньому класу, як і будь-якій соціальній спільності людей, мають бути властиві певні ознаки і відмінності від інших соціальних прошарків населення. Розкриваючи поняття середній клас, ми вважаємо, що це велика соціальна група, представники якої мають приблизно однакову психологічну самоідентифікацію, зумовлену тим, що рівень особистих доходів забезпечує їм високі стандарти життя, а належні економічні та соціальні ресурси дозволяють реалізовувати довгострокові життєві перспективи.

Формування і розвиток середнього класу можна представити у вигляді ланцюга: освіта – кваліфікація – доходи – довгострокові збереження – рівень споживання.

Матеріальною базою середнього класу є накопичені блага і власність на економічні ресурси (чинники виробництва), якими виступають капітал, земля, робоча сила, підприємницькі і творчі здібності, що забезпечують отримання поточного доходу.

З переходом до інформаційного суспільства характерною ознакою середнього класу стає інформаційний чинник – володіння інформацією у вигляді знань та причетність до інтелектуальних технологій.

Аналіз динаміки соціальних трансформацій в Україні за роки економічних реформ свідчить про їх різновекторність, що має і відповідні наслідки. На перших етапах реформування економіки соціальні зрушення відбувалися в трьох напрямках. Певна частина населення, переважно колишня номенклатура, була зорієнтована на нагромадження капіталу як основу подальшого добробуту. Другу групу становили активні представники нових комерційних структур (власники приватних компаній, комерційних банків, керівники підприємств, середні і дрібні бізнесмени, представники інтелігенції). Третя група населення, найбільш чисельна, представлена працівниками, зайнятими в економіці (переважно в державному секторі), пенсіонерами, студентами, незайнятими, безробітними та ін. Характерними ознаками цієї групи є досить високий освітній та кваліфікаційний рівень, з одного боку, і низький рівень доходів, - з іншого [3, 7].

Негативні соціально-економічні процеси, які відбуваються в суспільстві, мають значні і довготривалі макроекономічні наслідки, оскільки звужують базу економічних реформ. Сьогодні колишній середній прошарок, який за освітнім, кваліфікаційним і культурним рівнем відповідає визначенню середнього класу, за доходами не може бути до нього віднесений. Відбувся розрив між самоідентифікацією і реальним статусом середнього класу, який за доходами і рівнем споживання відноситься сьогодні до бідної частини населення. Освіта і кваліфікація не гарантують високого доходу, заробітна плата у представників однієї професії в ринковому і державному секторах економіки відрізняється на порядок. Дохід не гарантує статус, тому що багато джерел високих доходів є кримінальними. Навіть сама наявність зайнятості населення, яке раніше відносилось до середнього класу, як правило, не забезпечує нормального рівня доходу, а в багатьох випадках не відповідає ні освіті, ні кваліфікації, ні інтересам працюючого і є проявом відсутності можливостей для реалізації трудової активності.

Доходи більшої частини населення витрачаються на поточне споживання. Так, в 2006 р. витрати на харчування складали 55% від середньодушового доходу, на непродовольчі товари та послуги – 33%.

У домогосподарствах з середньодушовими витратами нижче прожиткового мінімуму середня місячна вартість харчування становила у 2006 р. 208 грн. на одну особу (у 2005р. – 187 грн.), що складало 77% (78%) вартості нормативного набору продуктів харчування.

В той же час, у більш заможних домогосподарствах середньомісячна вартість харчування однієї особи становила 638 грн. (у 2005р. – 584 грн.), що, у 2,4 раза вище середньомісячної вартості нормативного набору продуктів харчування [4].

Слід зазначити, що американські економісти вважають, що витрати на харчування навіть у найбільш бідних сім'ях не повинні перевищувати третину сімейного бюджету.

У зв'язку з необхідністю направляти найбільшу частину витрат на харчування переважна більшість домогосподарств продовжувала обмежувати себе у споживанні непродовольчих товарів та послуг. За результатами опитування у січні 2007р., майже кожен другий з п'яти домогосподарств повідомив про недостатність рівня своїх доходів для задоволення потреб у недорогих непродовольчих товарах та послугах. Зокрема 34% домогосподарств не змогли при необхідності купити одяг і взуття, 8% – не змогли їх відремонтувати. Серед багатодітних домогосподарств така ситуація відмічена відповідно майже в кожному другому та кожному сьомому домогосподарстві. Не відбулося позитивних зрушень в оцінці населенням рівня доступності послуг охорони здоров'я та придбання товарів фармацевтичного ринку. За даними опитування у жовтні 2006р. частка домогосподарств, які повідомили про випадки неможливості задовольнити потреби в отриманні медичної допомоги, збільшилася з 13% до 14%. Основною причиною недоступності окремих видів медичної допомоги переважна більшість домогосподарств вказала надто високу вартість ліків, медичних товарів, послуг охорони здоров'я [4].

Кожні дев'ять з десяти домогосподарств, які при потребі у придбанні медичного приладдя, відвідування стоматолога, протезуванні, проведенні медичних обстежень та отриманні лікувальних процедур змушені були відмовитися від цих видів медичної допомоги, зазначили причиною відмови високу їх вартість [4].

Нагромадження населення у вигляді нерухомості, акцій, вкладів у комерційні банки у 2006 р. склали 8,6 % від сукупного доходу. Вклади населення в банки, які традиційно направлялись на накопичення, сьогодні мають звужену соціальну базу і малі розміри. В розвинутих країнах одним з інструментів підтримки і розвитку середнього класу є надання довгострокових кредитів (з гарантією їх повернення), передусім на придбання житла. Саме це дозволяє середньому класу будувати довгострокові життєві стратегії, які, як відмічалось вище, є однією з найважливіших його ознак. В умовах України отримання таких кредитів ускладнене, а в більшості випадків - неможливе.

В Україні формування середнього класу значною мірою залежить від умов отримання доходу окремими професійно-кваліфікаційними групами в різних секторах економіки - ринковому та державному. В ринковому секторі економіки відповідні доходи отримують економічні агенти малого і середнього бізнесу; керівники і менеджери великих приватизованих підприємств; висококваліфіковані працівники, які використовуються в ринковій інфраструктурі: банках, біржах, торговельних палатах, комерційних закладах освіти, охорони здоров'я, науки, культури та мистецтва, власники акцій високоприбуткових підприємств в галузях - природних монополістах. В державному секторі економіки такі доходи отримують керівники крупних підприємств, урядові службовці високого рангу, частина військовослужбовців та працівників правоохоронних органів та ін.

До середнього класу відносяться також представники тіньової економіки, не зважаючи на те, що, на наш погляд, вони не мають всіх необхідних ознак середнього класу.

На думку деяких вчених, прошарок середнього класу разом з членами сімей становить 15 % населення України. Наведений показник чисельності середнього класу є значно нижчим, ніж у розвинутих країнах, де він становить 50-70 % населення. Разом з тим не слід забувати, що абсолютні показники доходів середнього класу в Україні і в розвинутих країнах просто неспівставні.

На думку 17,3% населення сьогодні в Україні середній клас представлений половиною населення, 24,5% вважають, що він складає приблизно третину, та більшість (40,8%) зазначають середній клас як малочисельний прошарок населення. Серед умов, що повинні бути створені в країні для існування середнього класу, більшість населення, головним чином, називають підвищення заробітної плати – 90,5% (у 2004 році – 70,8%) [4].

Формування середнього класу в Україні відбувається під впливом макроекономічних перетворень, які пов'язуються зі структурними і соціальними змінами в суспільстві, а також завдяки діяльності індивідуальних економічних суб'єктів (агентів) на мікрорівні.

Макроекономічні процеси супроводжуються реструктуризацією економіки, розвитком малого і середнього бізнесу; розширенням обсягів тіньового сектора економіки. Однак приватизація як чинник залучення до власності широких верств населення і формування середнього класу власників не виконала основної стратегічної мети - створення ефективного власника, перерозподілу власності на користь малих і середніх форм підприємництва. Приватизація не створила ефективного механізму формування і розвитку малих та середніх форм підприємництва, які могли б стати ядром формування середнього класу в Україні. Як зазначає О.Рудченко, в процесі приватизації більш конструктивним є не стільки пошук ефективного власника, скільки акцентування уваги на потребі формування балансу

інтересів, який має забезпечувати вирішення довгострокових цілей підприємства, тобто доцільно визначати систему ефективних власників [5].

В Україні підприємницька діяльність все ще перебуває у фазі формування. Поки що цей сектор економіки не виконує тих функцій, які на нього покладає суспільство. По-перше, малий і середній бізнес в Україні не створив належного конкурентного середовища. Основні причини такого стану - недосконалість правової бази, нерозвиненість ринкової інфраструктури. По-друге, мале та середнє підприємництво в Україні не є характерним для всіх сфер економіки, бо не набрало достатнього поширення у багатьох з них. За кількістю малих підприємств на 10 тис. населення Україна суттєво відстає від розвинутих країн. Так, якщо цей показник в країнах ЄС і Японії складає 45-50, в США - більше 79, то в Україні - тільки 6 на 10 тис. населення. За оцінками експертів критична маса малих підприємств, орієнтованих на ринкові умови, становить 10-12 малих підприємств на 10 тис. населення, що зумовлює процес переходу до сталих ринкових відносин. Таким чином, розвиток малого бізнесу ще не став базою формування і розвитку середнього класу в Україні, а середній бізнес при сучасному рівні економічних відносин не має самостійного політичного та соціального значення [2].

У контексті аналізу рівня життя населення і формування середнього класу в Україні слід зазначити, що одним з чинників гальмування процесу становлення середнього класу є: масштабне поширення тіньової економіки, яка справляє деформуючий вплив на процеси утворення, розподілу і перерозподілу доходів різних прошарків населення.

Орієнтовні оцінки розподілу сукупних доходів (включаючи тіньовий сектор), характеризуються такими даними: 20 % населення, яке умовно за середньодушовим доходом віднесене до середнього рівня, дві третини свого доходу одержує з тіньового сектора, а населення з «високими доходами» отримує з тіньового сектора вже 90 % доходу [1].

Процеси, які відбуваються на макрорівні, створюють середовище, в якому діють індивідуальні економічні агенти на мікрорівні. Дослідження формування середнього класу на мікрорівні пов'язане з ринковою поведінкою домашніх господарств. Основна маса українських домогосподарств має певний набір ресурсів: гроші, здібності до праці, професію, кваліфікацію, соціальні зв'язки, житло, невеликі земельні ділянки, накопичене майно тощо. Середній клас з усіма переліченими ознаками в належному макроекономічному середовищі формується внаслідок успішної стратегії домогосподарств протягом досить тривалого періоду. Саме ринковий сектор, в якому члени домогосподарств виступають суб'єктами ринку, забезпечують їхній поточний дохід, який дозволяє піднятися не тільки над рівнем бідності, а й реалізувати стратегію споживання, типову для середнього класу у високо розвинутих країнах.

Отже, основним чинником формування середнього класу в Україні є ринковий сектор економіки. Він акумулює професійні конкурентоздатні на ринку ресурси, стимулює соціальну мобільність, отримання нових професій, підвищення кваліфікації та освітнього рівня, тим самим збагачуючи людський капітал. Виокремлюються як мінімум дві необхідні умови формування середнього класу на рівні діяльності індивідуальних агентів: наявність ресурсів та існування і розвиненість ринкового середовища.

Ще однією необхідною умовою формування середнього класу є створення статистичної бази, яка адекватно відбивала б сучасний майновий стан населення і дозволяла більш цілеспрямовано управляти процесами в напрямі зменшення обсягів і глибини бідності, що необхідно розглядати в широкому контексті соціально-економічних перетворень і як наслідок створення ринкової моделі соціальної політики.

Основним завданням політики доходів повинно стати підвищення ціни робочої сили і заробітної плати, обмеження надмірної її диференціації, встановлення мінімальної заробітної плати на рівні прожиткового мінімуму. За цих умов достатньо висока якість трудового потенціалу країни може стати важливим фактором позитивної динаміки трансформаційних соціальних процесів у напрямі збільшення прошарку середнього класу.

Щоб забезпечити вирішальний вплив трудових факторів на доходи населення, в першу чергу мотивації до праці, необхідно вдосконалити соціально-трудова відносини між працівниками і роботодавцями.

Стосовно соціально вразливих верств населення, найбільш незабезпечених і недостатньо конкурентоспроможних на ринку праці, слід проводити політику, яка поєднувала б принципи соціального захисту і соціального страхування, що забезпечить певну стабільність їхніх доходів та рівень життя.

Література

1. <http://www.ukrstat.gov.ua/>
2. Либанова Э. Проблемы среднего класса как политической и социально-экономической категории. Анализ некоторых показателей // *Економіст*. – 2006. – №7. – С. 11-12.
3. Геєць В. Фактори і умови формування середнього класу як стабілізуючого ядра суспільного розвитку в Україні // *Україна: аспекти праці*. – 2002. – № 8. – С. 6–10.
4. Статистичний щорічник за 2006 рік. Державний комітет статистики. – К., 2007.
5. Рудченко О. Реформування відносин власності й чинники, що зумовлюють формування системи ефективних власників // *Україна: аспекти праці*. – 2000. – №8. – С. 36.